

УДК 373.2.016:81'233

Н. Л. РУДКІВСЬКА

м. Переяслав-Хмельницький
rudrovskaya@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДИТИНИ

У статті представлено результати вивчення та аналізу теоретичних аспектів дослідження словосполучення як мовного та мовленнєвого явища, особливої за своїм функціональним призначенням психолінгвістичної (мовленнєвої) одиниці; виявлено відмінності словосполучення від інших мовних одиниць; розглянуто лінгводидактичні засади розвитку мовлення старших дошкільників; простежено при цьому особливості впливу словосполучення на процес розвитку мовлення дітей; показано залежність стану розвиненості їхнього мовлення від уживання ними різних видів словосполучень; доведено важливу роль словосполучення у формуванні мовленнєвих умінь у дітей старшого дошкільного віку будувати різні види речень, залежно від типу створюваних монологічних висловлювань; зосереджено увагу на специфіці актуалізації такого засобу, як словосполучення, під час роботи над формуванням та розвитком граматичної будови мовлення старших дошкільнят.

Ключові слова: словосполучення, розвиток мовлення, діти старшого дошкільного віку, формування, мовленнєві уміння.

Немало науковців досліджували розвиток мовлення дошкільнят крізь призму впливу на цей процес допоміжних засобів, зокрема мовних засобів, таких як, наприклад, звук, слово, речення, розповідь тощо. Проте до цього часу, на жаль, без необхідної уваги науковців залишається словосполучення – особлива мовна одиниця – компонент, без якого неможлива побудова речення, а відтак і висловлювання, що стосується завершеної думки. Саме тому вивчення процесу функціонування словосполучення у зв'язку з розвитком мовлення в дітей старшого дошкільного віку є вкрай важливою проблемою, вирішення якої може значно поглибити роботу в ДНЗ з розвитку пізнавальної діяльності старших дошкільників, сприятиме актуалізації вмінь дитини точно формулювати, розуміти, обґрунтовувати та висловлювати свої думки під час повсякденного і навчального спілкування з однолітками та дорослими людьми.

Лише останнім часом учені звертаються до словосполучення (Л. О. Калмикова [7], А. М. Богуш [1], М. С. Вашуленко [2] тощо). Ці дослідники почали робити акцент на формуванні мовлення дітей дошкільного віку за допомогою словосполучення, але при цьому й досі малодослідженим залишається цілий пласт методичної роботи над словосполученням у його зв'язку з розвитком мовлення дітей, чим і зумовлений вибір теми цієї статті.

Отже, мета статті – представити опис тих специфічних рис словосполучення як особливої одиниці мовної системи, що якісно вирізняють її від інших одиниць своєю функціонально-мовленнєвою спрямованістю, та показати неоцінену досі роль словосполучення в розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку.

«Оптимальний розвиток мовлення, – означає Л. О. Калмикова, – неможливий без своєчасного і повноцінного засвоєння граматичних засобів (мовних одиниць), за допомогою яких і відбувається спілкування – процес говоріння. Саме в мовленнєвій діяльності функціонують словосполучення, речення, які і є головними мовними засобами формування та висловлювання думок, настрою, почуттів, намірів, взаємного обміну інформацією. Що ж до самого акту спілкування, говоріння, то в ньому граматичні засоби посідають чільне, але не провідне місце» [7, 53]. Важливими, на думку Л. О. Калмикової, складовими мовленнєвого процесу є мовленнєвий мотив, інтенція (думка), внутрішнє програмування мовлення, його трансформація в зовнішнє усне або письмове мовлення через граматичне структурування мовлення, а саме: вибір граматичних значень і відповідних для них граматичних форм – словосполучень і речень. Саме на етапі граматичного структурування мовлення відбувається пошук у довготрива-

лій пам'яті найдоречніших для доконання думки у зовнішньому мовленні поверхневих мовних засобів: словосполучень і речень. Отже, ці мовні одиниці виконують у мовленнєвому процесі роль засобів експлікації думки, виведення її назовні.

Загальновідомо, що основною одиницею мови, її будівельним матеріалом є слово. Змістом слова є поняття, тобто його лексичне значення, а поєднувані слова у словосполучення відображають його граматичне значення, що є рушійною силою творення речень, які, власне, й об'єднуються у цілісні висловлювання та тексти. Завдяки вмінню формувати зі слів словосполучення, а з них речення, відповідно, з останніх – тексти мовлення стає складнішим у структурному відношенні та більш розгорнутішим, логічним і послідовним.

За С. Я. Єрмоленко, словосполучення – смислово-граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів на основі підрядного синтаксичного зв'язку: *зоряна ніч, посадити квіти, здібний до малювання* [3, 167].

Деяко інше визначення поняттю «словосполучення» подає М. І. Пентиліук. Дослідниця також виділяє словосполучення як поєднання двох або більше повнозначних слів, але при цьому наголошує, що об'єднані слова в словосполучення «виражають єдину назву предмета, уявлення і виступають однією поширеною назвою. Наприклад: *поетичні рядки, доля людини, турбота про людей, сидіти мовчки* [6, 191]».

При цьому особливу увагу лінгвісти звертають на те, що компоненти словосполучення нерівноправні: одне слово **головне**, друге – *залежне* (*маленька дівчинка, говорити швидко, співати пісню*). Словосполучення, як і слово, називає предмет, явище, процес тощо, але відрізняється від нього будовою, оскільки складається із двох і більше самостійних слів. Крім того, на відміну від речення, словосполучення не є комунікативною одиницею, йому не властива інтонація завершеності думки.

Варто також зазначити, що словосполучення, при всій його залежності від слова, будучи фундаментальною основою речення, не ототожнюється ні зі словом, ні з реченням. Словосполучення відрізняється від слова

тим, що воно, «по-перше, складається з двох або більше повноцінних, самостійних, повнозначних слів (*відомий твір, втілений у життя*), по-друге, на відміну від слова, словосполучення називає не тільки предмет або дію, а й ознаку предмета (*голубе небо, далеко жити*) чи ознаку (обставину) дії (*будувати на подвір'ї, приїхати на навчання*) [4, 221]». Отже, словосполучення конкретизує назву явища.

Істотно відрізняється словосполучення і від речення. Речення є одиницею спілкування, а словосполучення такого значення не має. Речення про щось повідомляють. За допомогою речень ми запитуємо, спонукаємо до дії, це передається відповідною інтонацією. Як зазначає Г. О. Козачук, «словосполученням таке інформаційне оформлення не властиве. Вони виступають складовими частинами речень, їх будівельним матеріалом» [4, 221].

За будовою словосполучення бувають **прості** (складаються з двох повнозначних слів) і **складні** (утворені з трьох і більше повнозначних слів). Наприклад: *українська культура, зелений автобус, пишатися татом* – прості словосполучення; *високий дідусь з бородою, розповідь про щасливу родину* – складні словосполучення.

У словосполученні залежне слово може з'єднуватися з головним безпосередньо (*літній місяць, книжка учня, дари лісу*), за допомогою прийменників (*хустка з китицями, дівчинка з косою, книжка з малюнками*) або сполучників (*сонце і місяць, сумно чи весело, зелений або червоний*). Залежно від морфологічного вираження головного компонента розрізняють різні типи словосполучень. За способами вираження головного слова: іменникові (*великий успіх*); прислівникові (*високо вгору*); прикметникові (*дуже щасливий*); займенникові (*кожен із нас*); дієслівні (*скласти екзамен*); числівникові (*третій від центру*). За відношенням між залежним і головним словами: означальні (*тендітна дівчина*); додаткові (*виконати завдання*); обставинні (*охайно писати*).

Словосполучення спроможні виявляти, зазначають мовознавці, різний ступінь семантичної єдності, тому розрізняють синтаксично вільні та синтаксично залежні словоспо-

лучення (М. Г. Зубков, С. Я. Єрмоленко, І. Ф. Вихованець). **Синтаксично вільні** словосполучення характеризуються тим, що кожен їх компонент виступає як окремий член речення. **Синтаксично невідільні** словосполучення становлять граматичну єдність, яка виконує роль одного члена речення (*четверо дітей, рій думок, гурт дівчат* тощо).

Важливо розуміти й те, наголошує Г. О. Козачук, що не кожне поєднання двох і більше слів можна вважати словосполученням. Не є словосполученнями фразеологізми (*кліпати очима – відчувати незручність, ловити гав – бути неухважним*). Не належать до словосполучень і поєднання іменника (займенника) з прийменником (*на полі, перед хатою*), а також дієслова з частками (*давай поїдемо, несіть же*) [4, 222].

Таким чином, в основі поєднання слів у словосполученні лежить спосіб уведення залежних форм у взаємозв'язок, тобто реалізації тих особливих словозмін і формоутворення, з якими, власне, пов'язане включення повнозначних слів у словосполучення. Ураховуючи ці специфічні відмінності словосполучення, які якісно вирізняють його серед інших мовних одиниць його функціонально утворювальною властивістю, варто відзначити величезну роль цієї мовної одиниці у всебічному розвитку дітей дошкільного віку. По-перше, будучи номінативною, вона називає відношення між предметами та явищами дійсності, а відтак, сприяє розвитку перцептивної і когнітивної сфер психіки дитини. По-друге, як будівельний матеріал для речень, словосполучення виконує одночасно і функціональну роль, виражаючи в одному реченні різні види зв'язків (причинових, атрибутивних, часу, місця тощо) і допомагаючи у такий спосіб здійснювати власне комунікативні акти. Відтак словосполучення сприяє розвитку мовленнєвих процесів. Чим більшою кількістю словосполучень володіють дошкільники (показник розвиненості граматичної компетентності), тим синтаксично виразнішим стає їхнє мовлення. По-третє, словосполучення опосередковано (через речення) постає, як мовленнєва (психолінгвістична) одиниця, різновид якої при її вживанні перспективно визначає той чи той функціонально-смысле-

вий тип мовлення: або міркування, або опис, або розповіді – залежно від синтаксичних відношень, що виражатимуться в реченнях і за допомогою яких будуватимуться ці монологи. Адже виразити відношення причинно-наслідкові, обставинні, атрибутивні, способу дії тощо можна не тільки засобами складних речень, а й словосполучень. Зазначимо, що для дітей старшого дошкільного віку більшою мірою властивий спосіб вираження синтаксичних відношень через складні речення. Словосполучення як можливий варіант вираження цих же відношень у них залишається не опанованим. Причини цього феномена, зрозуміло, що різні. І, напевно, головна серед них – недостатня увага науковців-лінгводидактів до цього лінгвістичного явища, що відповідно й закономірно зумовлює пасивність і практичних працівників ДНЗ до роботи над словосполученням. Отже, ураховуючи виражальну важливість цієї психолінгвістичної одиниці, можна з упевненістю стверджувати про її роль у комунікативно-мовленнєвому розвитку дітей. Адже номінативна і виражальна функції словосполучень дозволяють їм впливати на емоційно – вольовий розвиток дошкільників. Експресивно забарвлені словосполучення за своїм смисловим і стилістичним навантаженням позитивно діють на дитячі емоції і почуття, стимулюють довільні дії, забезпечуючи особистісний розвиток кожної дитини. Правильно підібрані словосполучення спроможні виховувати дітей дошкільного віку, розвиваючи їхні моральні якості, розумові здібності, естетичні смаки і духовні цінності. Словосполучення постають в освітній роботі ДНЗ у якості визначного засобу, спроможного виявити педагогічну дію стосовно розвитку всіх граней особистості і психіки дошкільника.

Отже, роботу над засвоєнням словосполучень, яка є головною складовою та рушійною силою розвитку мовлення, треба починати з дитячого віку, і бажано ще задовго до того, як дитина переступить шкільний поріг. Засвоєння словосполучень, їх формування та розуміння можливе вже у старшому дошкільному віці. На цьому наголошують дослідники дитячого мовлення. Серед них, наприклад, Л. О. Калмикова, яка відмічає, що «з одного

боку, мова дитини вдосконалюється через засвоєння (сприймання й розуміння) достатнього мовного матеріалу (слів, словосполучень, речень, структурно різних текстів: розповідей, описів, міркувань), а з іншого – відповідно вдосконалюється й говоріння» [7, 55]. Зосереджує увагу дослідниця і на розмаїтті мовних засобів, з-поміж яких важливою одиницею для розвитку мовлення й мислення, спілкування дитини вважає словосполучення.

Для того, щоб дослідити взаємозв'язок словосполучення та розвитку мовлення старших дошкільнят, розглянемо лінгводидактичні засади залучення словосполучень під час мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку. Внутрішні знання мови, за І. І. Срезневським, передбачають знання слів і їх сполучуваності. Людина має засвоїти не лише пряме значення слова і його смисл у реченні, а й опанувати способи сполучуваності слів у видозмінах, яким слова підпорядковуються, поєднуються з іншими. Зовнішні знання передбачають, зокрема вміння користуватися словами, доречно добирати їх для висловлювання думки, створювати свої слова за аналогією до інших, а також уміння поєднувати слова у словосполучення, закінчені фрази, речення.

Учені (А. М. Богуш, Л. О. Калмикова, Н. П. Орланова, Н. В. Харченко та інші) виділяють та надають чільне місце словосполученню, хоча й наголошують на тому, що з певних причин воно не входить до програм дошкільної освіти як та одиниця, яку обов'язково мають засвоїти дошкільники.

Станом на сьогодні, наголошує Л. О. Калмикова, «програмами не визначено в повному обсязі розділи щодо формування граматичної будови мовлення з огляду на обсяг словосполучень, які мають використовувати діти у своєму мовленні» [7, 55]. Крім того, підкреслює дослідниця, «існує думка, що вживання різних словосполучень властиве дітям, які розмовляють рідною мовою, а отже, їхній мовленнєвий розвиток відбувається, мовляв, завдяки спілкуванню. Однак спостереження показали, що навичка використання словосполучень у побудові висловлювань самодостатньо не формується [там же]».

У дошкільній лінгводидактиці науковцями традиційно центральним завданням лексичного розвитку дітей визначалося розширення словникового запасу в процесі ознайомлення з довкіллям, тобто кількісне накопичення лексики, насамперед в активному словнику. Проте дидактичне значення лексичних одиниць значно ширше: вони утворюють навколо себе безліч різноманітних пересічних структурно-системних зв'язків – семантичні поля. Тому дитина, опановуючи ці зв'язки в мовленнєвому акті, оперує не окремими словами, а семантичними полями, із яких вона вибирає слово чи цілісне словосполучення, щоб висловити думку (В. О. Звягінцев, А. Р. Лурія). Таким чином, засвоюючи та розуміючи значення словосполучень, у які можуть об'єднуватись окремі слова, кожна дитина набуває навичок побудови речень, монологічного мовлення і форм спілкування. У дітей уже завдяки володінню словосполученнями та можливістю апелювати до них з'являються такі форми діалогічного мовлення, як мовлення-пояснення, мовлення-міркування, а також ситуативні мимовільні висловлювання (непідготовлене мовлення) та контекстове монологічне мовлення.

Саме природне спілкування, при відсутності системи роботи над словосполученням, не спроможне створити необхідного мовленнєвого середовища, здатного забезпечити засвоєння дитиною достатнього за обсягом синтаксичного матеріалу й спонукати її до оволодіння багатими засобами мовленням. Переважна більшість дошкільнят потребують кваліфікованої лінгвістичної допомоги вихователя.

Отже, робота з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку засобами словосполучень потребує значної наукової цілеспрямованої уваги і методично-рекомендаційної підтримки. Вона має бути невід'ємно пов'язана з розвитком словника і формуванням синтаксичної сторони мовлення, бо в мовленні слово «живе» в тій чи тій словоформі, а словоформи по'язані між собою за законами граматики. Розвивальна робота в ДНЗ повинна бути спрямована як на формування різних синтаксичних зв'язків слів у словосполученнях, так і на граматично правильне вживання їх у певному контексті.

Список використаних джерел

1. Богуш А.М. Дошкільна лінгводидактика : теорія і практика / А.М. Богуш. — Запоріжжя : Просвіта, 2002. — 216 с.
2. Вашуленко М. С. Державний освітній стандарт з української мови (початкова ланка) / М. С. Вашуленко // Початкова школа. — 1997. — № 2. — С. 2—5.
3. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий глумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор ; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К. : Либідь, 2001. — 224 с.
4. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : навч. посіб. / Г. О. Козачук. — 8 вид., допов. і переробл. — К. : Вища шк., 2007. — 303 с.
5. Лурія А. Р. Мова і свідомість / А. Р. Лурія. — Ростов-на-Дону, 1998 — 418 с.
6. Пентиліук М. І. Концептуальні засади мовної освіти як засобу інтелектуального й духовного розвитку особистості // Зб. наук. праць: Педагогічні науки. — Херсон, 2002. — 352 с.
7. Розвиток мовлення дітей старшого дошкільного віку : монографія / Л. О. Калмикова, Н. В. Харченко, С. Д. Дем'яненко, Л. А. Порядченко ; за заг. ред. Л. О. Калмикової. — К. : Вид-во «ПП Медведєв», 2007. — 304 с.

N. RUDKIVSKA

Pereyaslav-Khmelnytskyi

PECULIARITIES OF WORD-COMBINATIONS AND THEIR ROLE IN DEVELOPMENT OF CHILD'S SPEECH

The article presents the results of study and analysis of the theoretical aspects research on word-combination as a language and speech phenomenon, particular in its functional belonging psycholinguistic unit, its differences are revealed from other linguistic units; lingvodidactic bases of senior preschoolers' speech development are considered and at the same time is traced the peculiarity of combinations impact on the process of preschooler' language development, the dependence of the state of their speech development from the use of different types of word-combinations by them is shown, the important role in formation of preschoolers' speech skills to make different types of sentences depending on the type of created monologic utterances is proved, the attention is paid to the specifics of such linguistic tools as word-combination in the process of work on formation and development of senior preschoolers' speech.

Key words: word-combination, speech development, senior preschoolers, formation, speech skills.

Н. Л. РУДКОВСКАЯ

г. Переяслав-Хмельницкий

ОСОБЕННОСТИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ РЕЧИ РЕБЁНКА

В статье представлены результаты изучения и анализа теоретических аспектов исследования словосочетания как языкового и речевого явления, особенно по своей функциональной принадлежности к психолингвистической единицы; выявлены её отличия от других языковых единиц; рассмотрены лингводидактические основы развития речи старших дошкольников; прослежена на этом особенность воздействия словосочетания на процесс развития речи детей; показана зависимость состояния развитости их речи от употребления ими разных видов словосочетаний; доказана важная роль словосочетания при формировании речевых умений у детей старшего дошкольного возраста совершать построение разных видов предложений в зависимости от типа создаваемых монологических высказываний; обращено внимание на специфику такого языкового средства, как словосочетание в процессе работы по формированию и развитию речи старших дошкольников.

Ключевые слова: словосочетание, развитие речи, дети старшего дошкольного возраста, формирование, речевые умения.

Стаття надійшла до редколегії 22.03.2015